

ÖTÜKEN

DÜŞÜNEN TÜRKÇE

ALİ AKAR

YAYIN NU: 1415
KÜLTÜR SERİSİ: 828

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN:

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötügen

Kapak Baskısı: Karakış Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 12531 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul - 2019

Kitabın bütün yayın hakları Ötügen Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

PROF. DR. ALİ AKAR; 1965 yılında Sivas'ta doğdu. 1988'de KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. Kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1990'da mezun olduğu bölümde açılan araştırma görevliliği sınavını kazanarak üniversiteye giriş yaptı. Yüksek lisansını Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Eski Anadolu Türkçesi alanında yaptı. Doktora çalışmasını ise 1997 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Dili Ana Bilim Dalında *Mirkâtü'l-Cihâd* (Dil Özellikleri-Metin-Dizin) adlı teze tamamladı. Askerlik görevini, Kara Harp Okulunda yedek subay öğretim elemanı olarak yaptı. 2006'da doçent, 2011 yılında profesör oldu. Çalışma alanı Türk dili tarihi, tarihî Türk lehçeleri, Oğuz grubu lehçeleri, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye diyalektolojisi olan yazarın, ulusal ve uluslararası dergilerde çok sayıda makalesi yayımlandı. Yurt içi ve yurt dışında çeşitli kongre ve sempozyumlara katıldı. Ali Akar'ın, bu kitabından başka, *Türk Dili Tarihi*, *Oğuzların Dili*, *Muğla Ağızları*, *Muğla ve Yöresi Ağızları*, *Mirkâtü'l-Cihâd* (Gelibolulu Mustafa Âli) adlı beş eseri daha bulunmaktadır. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışan yazar, evli ve iki çocuk babasıdır.

İçindekiler

BİRKAÇ SÖZ / 11

SÖZLER 19

adak / 23

ağartı / 24

ağırşak / 25

ağır ayak / 26

ağmak / 27

ağız / 28

ağlağı / 29

akyel / 30

al / 31

alışmak / 32

altmış / 33

anlamak / 34

arık / 35

aşağı / 36

aşermek / 38

atlamak / 39

ayol / 40

azık / 41

azmak / 43

bağdaş / 47

bardak / 48

barınmak / 49

barış / 50

baş / 51

başak / 52

başar / 53

beğenmek / 54

belermek / 55

beliñlemek / 56

beri / 57

bıçkın / 58

biçin / 59

bilek / 60

bitimek / 61

boğaz / 62

boy bos / 64

buçuk / 65

budak / 66

bunalım / 67

burun / 68

buyamak / 69

bürük / 70

bütün / 71

çadır / 74

çağırarak / 75

çalık / 76

çalmak / 77

çalışmak / 78

çapkın / 79

çavmak / 80

çıkarak / 81

çilemek / 82

çimerlik / 83

çimmek / 84

dadarmak / 87

daha / 88

dal / 89

dalamak / 90

-dan ağı / 91

darılmak / 92

dazlak / 93

değer / 94

değirmi / 95

değirmen / 96

değme / 97

densiz / 99

deprem / 100

dilemek / 101

dinlenmek / 102

donatmak / 103

doymak / 104

dudak / 105

duvak / 106

düğme / 108

düğü / 109

düğüm / 110

düğün / 112

dün / 113

düniür / 114

düşünce / 115	göz / 153	kösem / 192
düven / 116	gözer / 154	köşk / 193
eğın / 119	gözleme / 155	kucak / 194
eğirmek / 120	gücenmek / 156	kulaç / 195
eğri-bügrü / 121	günülemek / 157	kullanmak / 196
emek / 122	güreş / 158	kuyumcu / 197
enemek / 123	güvey / 159	lan / 201
erdem / 124	höllük / 163	oda / 205
erik / 125	için / 167	oğlak / 206
erilmek / 126	ığrenmek / 168	oğuz / 207
erk / 128	ile / 169	okumak / 208
erte / 129	ilersük / 170	onarım / 209
esin / 130	ilik / 172	or / 211
esrük / 131	ipek / 173	orak / 212
gebe / 135	istek / 174	otacı / 213
gece / 136	işlengi / 175	oyuncak / 214
gelin / 137	isot / 176	öğrenmek / 217
gibi / 138	kaşımak / 178	öğün / 219
giysi / 139	katı / 79	öğürsemek / 220
gizem / 140	kavuşmak / 180	öğüt / 221
gizlemek / 141	kılık / 182	öksüz / 222
göbek / 142	kınamak / 184	ölgülü / 223
göğermek / 144	kırağı / 185	örümcek / 224
gönenmek / 145	komşu / 186	öte / 225
göre / 146	konuşmak / 187	ötürü / 226
göresimek / 147	koşam / 188	ötürük / 227
görk / 148	köpek / 189	öz / 228
göstermek / 149	köpük / 190	sağlar / 231
göynüme / 151	köseğı / 191	sakınmak / 232

saklamak / 233	ucuz / 267	yayan / 301
saklambaç / 234	uçkur / 268	yayla / 303
salak / 235	uğur / 269	yaymak / 304
saman / 236	uğunmak / 270	yazı / 305
sancak / 237	utmak / 271	yazık / 306
savaş / 238	usanmak / 272	yelikmek / 307
seğirtmek / 239	utanmak / 273	yelmek / 308
sevi / 240	uymak / 274	yeşermek / 309
sidik / 241	utku / 275	yeşil / 310
sinsi / 242	ünlemek / 278	yiğüt / 311
sımkıç / 243	üstünkörü / 279	yine / 312
sıtma / 244	üşengeç / 280	yitirmek / 313
sormak / 245	ütmek / 282	yolak / 314
subaşı / 246	üzüm / 283	yorgan / 315
suvarmak / 247	yagı / 286	yorgun argın / 316
tabanca / 250	yakın / 287	yoz / 317
tapan / 252	yalak / 288	yörük / 320
tarla / 253	yaltak / 289	yukarı / 321
taşmak / 254	yanıt / 290	yumuş / 322
taşımak / 255	yapağı / 291	yüksek / 323
taşra / 256	yapı / 292	yüksünmek / 324
tavşan / 257	yaprak / 293	yülimek / 325
timur / 258	yara / 294	yürek / 326
topuk / 259	yarı / 295	yüzmek / 327
torun / 260	yarın / 296	DİZİN / 329
tosun / 261	yaşmak / 297	KAYNAKLAR / 338
toyum / 262	yatsı / 298	
tümsek / 263	yavşak / 299	
tünemek / 264	yavuklu / 300	

BİRKAÇ SÖZ...

2014 yılının sonlarında bir sosyal medya hesabında liste arkadaşlarıma yönelik olarak Türkçe kökenli kimi kelimeler üzerinde küçük etimoloji denemeleri paylaşmıştım. Bunlar arkadaşlarımin ilgisini çekti. Bu ilgi beni bu konuda daha fazla kafa yormaya yönlendirdi ve yıllardır biriktirdiğim notları bir araya getirmeme vesile oldu.

Sosyal medya ilginç; hemen her kültür çevresinden, meşrepten, yaş ve meslek grubundan insanların bulunduğu bir ortam. Bu kadar çeşitli insan profiliyle teknik bir konu olan etimoloji meselelerinin tartışılması bir sorundu, fakat insanlarımızın, dillerinin üzerinde düşünme gayretleri heyecan vericiydi. Elinizdeki kitap işte bu sorundan doğan heyecanla yazıldı... Kitabın üslubunu bu ortamın dili belirledi ve kitap, bu yüzden daha önce yazılmış hiçbir kitaba benzemedi...

Peki bu “benzemezlik” nasıldı?

Bu kitap bir sözlük değil, dilbilgisi kitabı değil, etimoloji kitabı değil, ağızlardan derlenen sözler değil; Eski Türkçenin, Orta Türkçenin, Yeni Türkçenin sözlüğü değil. Çağdaş lehçelerle ilgili bir sözlük hiç değil...

Peki bu kitap nasıl bir kitaptır?

Yukarıdaki “değil”lerin hepsini kapsayan, popüler, ama ömrünün üçte ikisini Türk dilinin “iç”inde geçirmiş bir dil işçisinin, bir dil âşığının anadilinin tarihî kökleri üzerinde kendi kendine yaptığı bir iç konuşma ve bu konuşmaya okuyucuları da ortak etmek isteyen, onlarda, dildeki kaybolmuş anlam derinliklerini hatırlatan ve anadillerinin söz yapma mantığı üzerinde merak uyandırmaya çalışan bir kitaptır...

Esasen buradaki kelimelerden birçoğunun yapısı Türk dili uzmanlarının malumu olan bilgilerdir. Bu yüzden kitabın hedef okur kitlesi kökenbilgisi uzmanlarından çok, bu alana meraklı kimseler, öğrenciler ve daha ötesi, sokakta Türkçe konuşan insanlardır. Bu yüzden ayrıntılı, özel dilbilgisi terimleri, işaretleri kullanılmaktan mümkün olduğunca uzak durulmuştur...

Niye Düşünen Türkçe?

Çünkü Türkçe, düşünen bir dildir...

Bir dilin konuşurlarının düşünüş tarzları, hayat felsefeleri, olaylar karşısında aldıkları tavırlar doğrudan dile yansır. Diğer yandan, dil de insanları şekillendirir, onların düşünüş biçimlerini belirler. Çünkü insan, kelimeleriyle düşünür. Bu yüzden, dil ile insan arasında organik bir bağ vardır. Bu bağ, Türkçede daha belirgindir, ya da en azından ben öyle düşünüyorum. Nitekim dilim ile düşüncem arasında sıkı bir bağ görüyorum. Düşüncem, dilim sayesinde hayat buluyor, dilim, yeni düşüncelere yelken açmamı sağlıyor, bana yol gösteriyor, beni ben ediyor... Bu konuda, Amerikalı Osmanlı tarihçisi David Cuthall dikkat çekici bir değerlendirmesini hatırlamadan geçemeyeceğim: “Birçok yabancı dil bilirim. Bu diller arasında Türkçe öyle bir farklı dildir ki yüz yüksek matematik profesörü bir araya gelerek Türkçeyi yaratmışlar sanki. Bir kökten bir düzine sözcük üretiliyor. Ses uyumuna göre görev anlam değişiyor. Türkçe öyle bir dildir ki başlı başına bir duygu, düşünce, mantık ve felsefe dilidir.” Bu yönüyle Türkçenin kelimeleri yoğun bir zihinsel birikimle dünyayı tanımlıyor, anlamlandırıyor. Türkçe bu bakımdan bir düşünce dili. Bu dilin kelimeleri öyle bir mantık ve düşünce derinliğiyle oluşturulmuş ki uzaydan gelen biri onları bir filozoflar heyeti türetmiş sanır.

Tarih yazıyla başlar, ama dil insanla. Bu yüzden dilin tarihi, insanın tarihidir; kelimelerin kökenleri onbinlerce hatta yüzbinlerce yıl öncesine dayanır. Dil sürekli devinir, gelişir, değişir; birçok söz zaman içinde ölür, bunların yerini başka sözler alır. Her daim değişen, devinen bu hareketli süreç içinde yeni oluşturulan, türetilen bütün sözler geçmişteki eski ve derin köklere dayanır...

Bu bakımdan dilin köklerini, düşüncenin derinliklerinde aramak gerekir. İşte bu arayış yolculuğunda önümüzde açılan aydınlık çığır, bizi Anadolu yaylalarından Sibirya tundralarına kadar götürdü.

Çığır, bizi yalnızca coğrafyanın enginliğine değil tarihin derinliklerine de taşıdı... Orada Orhun kıyılarında dikilmiş yazılı ilk Türkçe belgeleri, Dun Huang'da gayretli Uygur kâtiplerinden kalan metinleri, Kaşgarlı'nın göz nuru Divânü Lügâti't-Türk'ü, Yunus'un Anadolu yaylarında söylediği Oğuzca ilk ilahilerini, Toros yaylarının gönlü hep on sekiz yaşında olan ozanı Karacaoğlan'ının koşmalarını ve Türkçenin tarihine altın harflerle yazılmış daha nice metni tekrar okuduk, onları yazan gönül ve kalem erlerine selam verdik.

Yazılı ve sözlü dilde köklerini unuttuğumuz binlerce kelime var... Bunların her biri başka bir hatıra taşıyor. Ama biz o "hatıra"yı unutmuş durumdayız... Söz gelimi, *günüle*- "kıskanmak" sözü ta Moğol bozkırlarındaki "kuma" anlamına gelen *küni* ile ilintili... Dilimiz, kıskanmayı "kuma"lık ile özdeşleştirmiş... Eski Türkçenin *idisini* Orta Asya bozkırlarında bırakılırken Arapçadan "sahip" ve "rab" kelimelerini alıp onlara kutsiyet izafe etmişiz. Daha sonra bu da yetmemiş, Yunancadan *efendos'u* alıp "efendi" yapmışız... Fakat kelitemiz bize bu kez *iye* olarak geri dönmüş...

İnanılmaz hızla ilerleyen teknoloji, hayat tarzımızı köklü olarak değiştiriyor. Buna bağlı olarak dilin kavram alanları daralıyor ve binlerce yıldan beri kullanılan sözlerimiz birer birer unutuluyor. Artık *üzengi* kelimesi kulaktaki malum kemikten öte bir anlam ifade etmiyor... *buzağı* sözünü nüfusumuzun köylerde yaşayan çok küçük bir kısmı dışında bilen yok...

Eskiden her hayvanın bir adı vardı. Koyunun bir yaşındaki erkek yavrusuna *toklu*, dişisine *şişek*; erkek sığır yavrusuna *tosun* dişisine *düve* denirdi. Hatta bunların renklerine göre ayrı ayrı isimleri vardı... Atın beyazı *kır*, koyu kahverengi olanı *doru*, hafif kirli beyazı *demirkır* idi... Koyunlar *kuzular*, inekler *buzağılar*,

at ve eşek *kulunlar*, köpek ve kediler *enikler*, mandalar *balaklar/malaklar* ve develer *bodalardı*. Şimdi hepsi için “yavrulamak” diyoruz. Hayvanların da dili vardı: koyun *meler*, keçi *beğirir*, köpek *ürür*, kurt *ulur*, at *kışner*, eşek *anırır*, deve *bozlardı*. Şimdi hepsi “sesleniyor”...

Kelimeler dirilir mi, elbette hayır. Dil de bizim gibi canlı, organik, ölümlü... Ölen insan gibi söz de geri gelmiyor. Çünkü o kendi çağının bir işaretiydi, varlığıydı, sembolüydü, göstergesiydi. Biz burada ölmek üzere olan veya kök anlamı belirsiz hâle gelmiş sözlerden son bir haber soracak, onların ailesini tanıyacak, terekelerinin peşine düşeceğiz... Onlarla yok olan güzelliklere son bir kez göz atacağız, nazar salacağız... Niçin? Çünkü şu anda konuştuğumuz bütün sözler, o eski, ölmek üzere olan “arkaik”, “saklantı” kelimeler üzerinde yükseldi... *buñ* olmasaydı *bunal*mayacak, *uz* olmasaydı *uzmanlaşamayacaktık*...

Türkçe yüz binlerce kelimesi, on binlerce deyi mi, atasözü olan büyük bir medeniyet dili. Bunların büyük çoğunluğu Türkçe kökenli sözlerden oluşuyor, ama yabancı dillerden kopyalanan, komşu milletlerden aldığımız birçok alıntı kelime de mevcut. Bunların kökenlerini tespit etmek bu çalışmanın kapsamının dışındadır. Amacımız da zaten bu değildir.

Bu yüzden elinizdeki kitapta Türk dilinin söz denizinden yalnızca kökeni Türkçe olan kelimeler üzerinde durulmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi dilimiz, birçok dilden değişik kavram alanlarına ait alıntılar yaparak zenginleşmiş, alıntılacağı sözlerin ses, yapı ve anlamları tanınmaz hale gelebilecek kadar değiştirmiş. Kuşkusuz ki bunlar da Türk dilinin derin sözleri kategorisinde girerler, fakat biz bu kitabı Türkçe kökenli olanlarla sınırlı tuttuk. Çünkü belirttiği üzere, alıntı sözlerdeki kaynak dillerin sözlük ve gramer kitaplarını ayrıca incelemek başka bir çalışmanın konusudur.

Bu kitap kökü herkesçe bilinen sözleri değil, anlamları açık olarak bilinmeyen “gizemli” ve “derin” köklerin kitabıdır. Bu yüzden *gözlük*, *ayakkabı*, *yürüyüş*, *bilgisayar*... gibi sözleri incelemedik; *anla-*, *saklambaç*, *kına-*, *örümcek*... gibi derinlere kök salmış sözle-

rin sihirli dünyasına götürmek istedik sizleri... Bu etimolojilerde kökeninin kolay kolay tespit edilmediği sözlerde Türk dilinin söz yapma, oluşturma mantığı içinde kendi görüşlerimizi, düşüncelerimiz ve tecrübelerimizi devreye soktuk, dildilerin muhtemel olarak gördükleri ihtimalleri değerlendirerek yorumlamalar yaptık. Bunlar tartışmaya açıktır, fakat yeni belgeler, deliller bulununcaya kadar bizim görüşümüz bu yöndedir.

Bu kitapla aynı zamanda tarihî ve coğrafi bakımdan uzaklaştığımız Asya'nın en kuytu köşelerine selam yollayacağız. Yakutistan'daki "çakmak"ı Ege kıyılarındaki "çoveş"le birleştireceğiz. Moğolistan'daki bengu taşlarda gururla okuduğumuz kelimelelerin Balkan coğrafyasına kadar uzanan "iz"lerini takip edeceğiz...

İnsanoğlu doğadan, diliyle birlikte koptu. Şimdilerde büyük kentlerin hızlı yaşam hengâmesinde geçmişine yabancı, geleceğine ilgisiz vaziyette küresel dünyanın tüketim nesneleriyle yeni oluşturulan "para" adlı dinin aciz, çaresiz ve hodkâm ümmeti olmuş durumdadır... Bu yalnızca bizim sorunumuz değil, bütün dünyanın -az azından kültürel- bir yok oluş süreci... Bu süreç, dilin yitirilmesiyle başladı... Eğer, insanlık -ve dahi Türkler- yeniden güzellik, aşk, barış, bilgi... adına yeni bir hamle yapacaksa, bu, zengin, derin ve bizi biz yapan anlam dünyasıyla mümkün olacaktır; ancak kelimelerimizle yeniden ayağa kalkacağız. Zira Heidegger'in dediği gibi *Die Sprache ist das Haus des Seins* (=Dil varlığın evidir).

Teşekkür etmem gereken birçok kişi var; dostlarım, meslektaşlarım, öğrencilerim, asistanlarım, sosyal medyadan beni bu konuda teşvik eden liste arkadaşlarım, iyi ki varsınız, iyi ki dil sevdası yüreğinizi ısıtmaya devam ediyor... Ve eşim Nihan Hanım... Kitabın yazımı aşamasında kahve çekti, çay çekti ve dahi kahrımı çekti... Bu kitap çıktıysa en büyük fedakârlığı o yaptı, bu yüzden teşekkürlerin en büyüğü ona... Kitabı bitirince emaneti ehline yani Ötügen Neşriyat'tan Göktürk Ömer Çakır'a teslim ettim. Gerisini onlar gerektiği gibi hallederler nasıl olsa...

Türklük bilimine faydalı ola...

Muğla, 3 Mayıs 2019

